

УДК 347.949

В.П. ФЕННИЧ, Закарпатський державний університет

ПРЯМІ ТА НЕПРЯМІ ДОКАЗОВІ ПРЕЗУМПЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Ключові слова: доказування, розподіл обов'язків по доказуванню, доказові презумпції, прямі презумпції, непрямі презумпції

Як частина правових презумпцій, доказові презумпції пізнаються з використанням загальнотеоретичних положень, що були вироблені по відношенню до правових презумпцій в цілому. В цьому аспекті неабияке значення має розроблена система класифікації правових презумпцій, як логічного способу їх пізнання, де класифікаційні критерії, вироблені по відношенню до правових презумпцій, є актуальними при дослідженні доказових презумпцій цивільного процесу. Одним з таких підходів по вивченні загальних та особливих ознак доказових презумпцій є їх поділ на прямі та непрямі, в залежності від форми закріплення презумпції в нормі права та семантичного набору слів у презумптивному положенні. Серед вчених, які займалися дослідженням прямих та непрямих презумпцій, можна виділити В.К. Бабаєва, О.В. Бауліна, Є.Ю. Веденєєва, В.В. Вітрянського, Н.С. Караніну, В.А. Ойгензіхта, Ю.О. Серікова та ін.

Попри те, що в науці цивільного процесуального права поділ презумпцій на прямі та непрямі виділяють вже протягом тривалого часу, до невирішених завдань цієї класифікації на сьогоднішній день відносять вироблення чіткого критерію такої класифікації та формування на його підставі стабільної системи прямих та непрямих презумпцій.

Виходячи з наведеного, метою вказаної статті є визначення прямих та непрямих доказових презумпцій цивільного судочинства, де визначальне значення для такого поділу буде мати конструкція самої доказової пре-

зумпції.

В.К. Бабаєв зазначає про пряму презумпцію можна говорити в тому разі, коли *норма права містить у собі безпосередньо презумптивне положення* [1, с.17]. Часто в таких нормах можна зустріти вирази на зразок "...поки не доведено інше...", "...вважається...", "...якщо не доведе...", "...припускається..." і т.д. [2, с.30]. Наприклад, в ст.1166 ЦК України зазначається, що особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, *якщо вона доведе* (курсив наш - В.Ф.), що шкоди завдано не з її вини. В ст.277 ЦК України закріплюється наступна презумпція: *вважається* (курсив наш - В.Ф.), що негативна інформація, поширена про особу, є недостовірною. У таких прикладах відображені дві доказові презумпції - презумпція вини та презумпція недостовірності негативної інформації, поширеної про особу.

Важливим моментом, на який звертається увага в науці цивільного процесуального права, при дослідженні прямих презумпцій є семантичний аналіз правової норми, де така презумпція відображена. Вчені, які коментують це положення, вказують на семантичний підбір слів, які використовуються у нормах законодавства, що містять презумпції: "...поки не доведено...", "...вважається...", "...якщо не доведуть..." і т.д. [1, с.17]. Інколи в змісті норми права присутній термін "презумпція" або він може знаходитися у назві статті [2, с.30]. Виходячи з вказаних словосполучень, вказують на так звані "форми (варіанти)" закріплення прямої презумпції [2, с.30].

Якщо стосовно прямих презумпцій вчені в більшості випадків однакові за їх видами, то назвати більш-менш стабільну систему непрямих презумпцій ніхто не візьметься. Характерним для непрямих презумпцій є відсутність спільних позицій по їх видам, де одні вчені говорять, що цей випадок є доказовою презумпцією, а інші це заперечують [3, с.220-221; 2, с.25].

Непряма презумпція, як вважає В.К. Баба-

ев, - це така презумпція, де презумптивне положення не викладається безпосередньо в нормі права, але його можна вивести *шляхом умовиводу* [1, с.17]. Серед непрямих презумпцій, які містяться у нормах цивільного права вчені виділяють презумпції добросовісності набувача речі [4, с.96], користування чужими грошовими засобами в зв'язку з їх неправомірним притриманням [5, с.122], належності майна товариству, яке внесено засновником у його статутний капітал [6, с.62-63] тощо.

Переважна більшість учених, які відстоюють існування непрямих презумпцій вважають, що їх можна виявити шляхом умовиводу, причому таких презумпцій набагато більше, ніж прямих [1, с.17; 7, с.42; 2, с.32]. Зазначається, що непрямі презумпції виводяться шляхом тлумачення норми права, де яскравим прикладом такої презумпції наводять презумпцію державної власності, яка існувала в радянському праві [2, с.32]. Про те, характерним для усіх наукових досліджень, які стосуються непрямих презумпцій є те, що у більшості випадків ученими не наводяться *критерії виявлення непрямой презумпції у нормі права в процесі її тлумачення*. Саме з відсутністю вказаного критерію і пов'язують проблему нестабільності самих непрямих презумпцій [2, с.32], яка породжує їх нестійку систему. Але на цьому загальному фоні варто згадати поодинокі випадки, коли деякі науковці намагалися дати якінебудь чіткі орієнтири для виявлення непрямих презумпцій. Так, В.К. Бабаєв зазначає, що при непрямому закріпленні презумпцій у гіпотезі правової норми закріплений факт дії презумпції, але сам презюмований факт у ній не відображений [1, с.18]. Він же наводить приклад - презумпція вини батьків за шкоду, яку завдали малолітні особи, що є їх дітьми.

Серед непрямих презумпцій В.А. Ойгензіхт виділяє так звані "приховані (латентні) презумпції", де в нормі права навіть згадки не має про розподіл обов'язку доказування [7, с.42]. До прихованих презумпцій він відносить презумпцію добросовісності набувача

речі [7, с.86-91]. Визначення особи добросовісним набувачем речі містяться у ч.1 ст.338 ЦК України, де дійсно не має згадки про розподіл обов'язків доказування.

Таким чином, якщо взяти до уваги виділені вище способи виявлення прямих та непрямих доказових презумпцій, виявляється, що оперування ними створює певні труднощі. Твердження про те, що пряма презумпція передбачає безпосереднє закріплення в змісті норми права презумптивного положення абсолютно не відображає тієї можливості, що у вказаному змісті таке положення може закріплюватися по-різному. В одній нормі права можуть бути чітко відображені факти-підстави дії презумпції, презюмований факт та факти спростування презюмованого факту. В іншій нормі можуть бути закріплені тільки перші два види фактів з конструкції доказової презумпції. Тому говорити про те, що перед нами є однакові способи закріплення в змісті норми права доказової презумпції не приходиться. А звідси випливає, що чітких критеріїв виявлення прямого закріплення доказових презумпцій все-рівно не наводиться. Стосовно непрямих презумпцій, то тільки вказується, що необхідно здійснити для їх виявлення: провести тлумачення змісту правової норми. Але таке пізнання змісту правової норми також необхідно буде проводити і під час прямого закріплення доказових презумпцій, тому особливої різниці між такими пізнавальними процесами не бачимо. Необхідно при виявленні непрямих доказових презумпцій мати на увазі який-небудь відштовхуючий критерій, що дасть можливість впевнено визначити, що перед нами є саме непряма доказова презумпція.

Отже, як критерій виявлення прямих, так і непрямих доказових презумпцій, які виділяють в науці цивільного процесу, не дає можливості впевнено говорити, що перед нами є: доказова презумпція чи інше правове явище.

На нашу думку, для виявлення того, в якій формі закріплені доказові презумпції у нормі права необхідно відштовхуватися від конструкції самої доказової презумпції. Констру-

кція доказової презумпції передбачає існування юридичних фактів трьох видів: фактів-підстави дії доказової презумпції, презюмованого факту та фактів, які спростовують презюмований факт [1, с.8; 3, с.228; 2, с.24-25]. Наприклад, якщо особа порушила зобов'язання, то вона вважається винною, поки не доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання (ст.614 ЦК України). Порушення зобов'язання розглядається як факт-підстава дії презумпції, вина особи – як презюмований факт, вжиття цією особою всіх допустимих від неї заходів для належного виконання зобов'язання – як факт, що спростовує презюмований факт вини.

Якщо в змісті норми права має відображення усіх трьох видів зазначених фактів, то маємо *повну форму* прямого закріплення доказової презумпції. Якщо ж норма права в своєму змісті містить тільки про перші два види фактів - факт-підстави дії презумпції та презюмований факт, то маємо *неповну форму* прямого закріплення доказових презумпцій. Це може бути проілюстровано наступними прикладами. У ст.176 Кодексу торговельного мореплавства України закріплюється у повній формі презумпція вини перевізника. Вказана норма закріплює факти-підстави дії презумпції вини: втрата, нестача й пошкодження прийнятого для перевезення вантажу. У ній же зазначається про вину, яка припускається. Тут же вказуються факти, які заперечують презюмований факт: 1) дія непереборної сили; 2) виникнення небезпеки й випадковостей на морі та інших судноплавних водах; 3) пожежі, що виникла не з вини перевізника; 4) рятування людей, суден, вантажів тощо. Неповна форма прямого закріплення доказової презумпції зустрічається у ст.277 ЦК України. У цій нормі відображені тільки два види юридичних фактів із конструкції доказової презумпції: факт-підстава дії презумпції - поширення негативної інформації про особу та презюмований факт - недостовірність поширеної негативної інформації.

Повна та неповна форма прямого закріплення доказової презумпції дає можливість з впевненістю в'ясувати, що саме виражено в змісті правової норми, оскільки такі конструктивні елементи доказової презумпції очевидні.

Особливістю повної форми прямого закріплення доказової презумпції є те, що з норми права з очевидністю випливає перерозподіл обов'язків доказування між сторонами правового конфлікту. Крім того, що зазначається, хто повинен спростовувати презюмований факт, норма права вказує на ті життєві обставини, які необхідно довести для його спростування. Тому повна форма прямого закріплення доказових презумпцій у нормі права чітко спрямовує доказовий процес у визначене русло, яке показує напрям дії обох сторін стосовно збирання доказів на підтвердження фактів-підстав дії презумпції та фактів спростування презюмованого факту.

У змісті правової норми при неповній формі прямого закріплення доказових презумпцій перерозподіл обов'язків по доказуванні між сторонами безпосередньо не виявляється, але це має місце на увазі. Оскільки презюмований факт знаходиться на боці того, хто про нього стверджує, то очевидно, що протилежна сторона повинна зробити все необхідне для того, щоб його спростувати. Вона це може зробити або через заперечення фактів-підстави дії доказової презумпції або навести факти, які прямо будуть заперечувати презюмований факт. Наприклад, при використанні доказової презумпції недостовірності негативної інформації, яка поширена про особу, можна довести, що поширена інформація не має негативного відтінку (зокрема, інформація носить нейтральний характер) або довести, що розповсюджена негативна інформація відповідає дійсності. Характерним при дії доказової презумпції, яка прямо закріплена в нормі права, але в неповній формі є те, що вказана норма не містить у собі вказівки на юридичні факти, які можуть бути використані для спростування презюмовано-

го факту. У цьому випадку перелік таких фактів залишається відкритим і залежно від конкретної ситуації ними можуть виступати будь-які життєві обставини.

Таким чином, для виявлення прямих доказових презумпцій необхідно аналізувати норму права для визначення того, які конструктивні елементи доказової презумпції в ній (нормі права) відображені: якщо всі елементи, то маємо повну форму прямого закріплення доказової презумпції; при відображенні тільки фактів підстави дії доказової презумпції та презюмованого факту, то перед нами має місце неповна форма прямого закріплення доказової презумпції.

Стосовно семантичного методу, який, як вище зазначалося, пропонується для виявлення прямих презумпцій, то він не дає можливості із *очевидністю* констатувати, що мова йде саме про презумпцію, а не інше правове явище.

Існує багато норм матеріального права, які прямо вказують суб'єкту, що йому необхідно довести для того, щоб захистити свої права в суді і в змісті цих норм використовується термінологія "поки не доведе", "якщо не буде доведено" і т.п. Причому поведінка такого суб'єкта повністю вкладається у зміст загальних правил розподілу обов'язків доказування у цивільному процесі і ніякої доказової презумпції, яка перерозподіляє обов'язки доказування у такій ситуації, немає. Наприклад, ч.2 ст.780 ЦК України передбачає відповідальність наймодавця за шкоду, завдану у зв'язку з використанням його речі наймачеві. Останній у якості позивача повинен довести факт наявності особливих властивостей або недоліків речі, про які він не знав і не міг знати та не був про них попереджений наймодавцем. Ці факти є правопороджуючими для позивача, тому вони лежать у підставі його позовних вимог і в силу прямої вказівки в нормі закону ("...якщо буде встановлено...") він їх повинен довести. Обов'язок доказування в цьому прикладі не перекладається на протилежну сторону. Але в змісті норми права викорис-

товується термінологія, по якій вчені виводять з правової норми пряму презумпцію. Тому при виявленні прямих презумпцій слід виходити не з семантичного набору слів у презумптивному положенні, а з конструкції доказової презумпції, яка відображена у змісті норми права.

Стосовно виявлення непрямих доказових презумпцій, то на наш погляд необхідно виходити з того, що в *нормі права міститься вказівка тільки на презюмований факт*, а факти-підстави (чи факт-підстава) дії цієї презумпції дійсно треба виводити шляхом *тлумачення* змісту норми права, де зафіксований такий презюмований факт. Тобто, в даному разі завжди в змісті норми права, де закріплена непряма доказова презумпція будуть наявні два види фактів: факти-підстави дії презумпції (*неочевидний факт*) та презюмований факт (*очевидний факт*). Цього вимагають логічні ознаки презумпції - наявність *причинно-наслідкового зв'язку* між презюмованим фактом та фактами підстави дії презумпції. Без них презумпції не існує. Це та мінімальна кількість фактів із конструкції доказових презумпцій, що завжди повинна бути в змісті правової норми. На це звертала увагу Н.С. Караніна, яка зазначала, що непрямі презумпції мають таку ж логічну структуру, що й прямі [4, с.99].

Прикладом непрямого закріплення доказових презумпцій у нормах права є презумпції добросовісності та розумності поведінки особи (ч.5 ст.12 ЦК України), правомірності укладеного правочину (ст.204 ЦК України), правомірності набуття права власності (ст.328 ЦК України) тощо.

Вище ми вказували, що окремі науковці (наприклад, В.К. Бабаєв) пропонували в якості критерію виявлення непрямої презумпції брати наступне положення: у гіпотезі правової норми закріплений факт-підстава дії презумпції, але сам презюмований факт у ній не відображений [1, с.18]. Тут же наводиться єдиний приклад цього твердження - презумпція вини батьків за шкоду, яку завдали малолітні особи, що є їх дітьми. Вважаємо, що

у вказаному прикладі має місце дія прямої презумпції, при чому вона закріплена в змісті норми права в повній формі, тобто маємо відображення як факту-підстави дії презумпції, презюмованого факту, так і факту заперечення презюмованого факту. На сьогоднішній день, презумпція вини батьків за шкоду, яку завдали їх малолітні діти, міститься у ч.1 ст.1178 ЦК України, де є факт-підстава дії презумпції - завдання шкоди малолітньою особою та є факти спростування презюмованого факту - сумлінне здійснення та неухилення від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою. У вказаній нормі дійсно відсутня вказівка на вину як на презюмований факт, це нібито мається на увазі і повинно виводитися в процесі тлумачення правової норми. Але, на нашу думку, це не потрібно робити, оскільки існує загальна норма, яка стосується усіх випадків завдання шкоди. Вона міститься у ст.1166 ЦК України, яка так і називається: "Загальні підстави відповідальності за завдану шкоду", де в частині другій вказується, що особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкода завдана не з її вини. Оскільки норма закону покладає відповідальність на батьків за шкоду, яку завдали їхні малолітні діти, то на підставі цієї загальної норми необхідно виходити з наявності вини батьків у процесі виховання своїх дітей. А те, що презумпція може міститися у декількох нормах права, то на цей факт учені вже звертали увагу [1, с.18]. Таким чином вважаємо, що у вказаному В.К. Бабаєвим прикладі є в наявності всі три види фактів з конструкції доказової презумпції, що свідчить про пряму, причому повну форму закріплення її в нормах права. Тим більше, що в інших частинах вказаної ст.1178 ЦК України виділяють вину як презюмований факт щодо інших суб'єктів (не батьків), які здійснюють нагляд за малолітньою особою - навчальний заклад, заклад охорони здоров'я, фізична особа, яка здійснює нагляд на підставі договору та опікунський заклад (ч.2-3 ст.1178 ЦК України).

Отже, запропонований критерій В.К. Бабаєвим для виявлення непрямих презумпцій вважаємо недостатньо обґрунтованим, тому слід виходити з того, що в змісті норми права, де закріплена непряма презумпція, відображений тільки презюмований факт як очевидний, а факти-підстави дії презумпції (неочевидні факти) необхідно виводити в процесі тлумачення правової норми.

Особливістю непрямого закріплення доказових презумпцій є те, що доволі часто їх можна сплутати з визначеннями, які даються у нормі права або з наявними юридичними фактами, що породжують правові наслідки в матеріальних правовідносинах без необхідності їх підтвердження у судовому порядку в силу прямої вказівки в законі. Так, Є.Ю. Веденєєв, аналізуючи причини наявності різноманітних презумпцій, наголошує на відсутності чітких критеріїв розмежування норм, які містять презумпції від інших, близьких за своєю спрямованістю імперативних цивільно-правових норм [8, с.46]. На нашу думку, це пов'язано з специфікою використовуваної термінології у презумптивних положеннях при непрямому закріпленні доказових презумпцій. Так, як правило, в таких нормах права використовується термін "вважається" або "є". Наприклад, "...вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом" (ч.5 ст.12 ЦК України) або "правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним" (ст.204 ЦК України).

У багатьох випадках використання дієслова "вважається" не пов'язано із закріпленням у нормі права доказової презумпції. Так, якщо взяти до уваги ЦК України, то можна навести багато випадків, коли в нормативному порядку відбувається визначення певного юридичного факту за допомогою терміну "вважається". Наприклад, ст.664 ЦК України визначає момент належного виконання продавцем свого обов'язку перед покупцем щодо передачі товару. Так, товар *вважається* (курсив наш - В.Ф.) наданий у

розпорядження покупця, якщо у строк, встановлений договором, він готовий до передачі покупцеві у належному місці і покупець поінформований про це (ч.1 ст.664 ЦК України). Або наступна ситуація, коли має місце наявний юридичний факт в силу прямої вказівки в нормі закону: договір позики *вважається* (курсив наш - В.Ф.) безпроцентним, якщо позичальникові передані речі, визначені родовими ознаками (ч.2 ст.1048 ЦК України). У наведених двох випадках не можна говорити про презумпцію належності виконання зобов'язання по передачі товару та презумпцію безпроцентності договору позики. Насправді це визначення юридичного факту та наявний юридичний факт, які тягнуть за собою певні правові наслідки в матеріальних правовідносинах, а якщо вони використовуються у цивільному процесі, то їх доведення відбувається тією особою, в інтересах якої вони встановлені. Ніякого перерозподілу обов'язків доказування між сторонами в таких прикладах не відбувається. В той час як використання доказової презумпції зумовлює такий перерозподіл [9, с.64].

Говорячи про різницю між презумптивним положенням та визначенням в нормі права, В.А. Ойгензіхт зазначає, що презумптивні положення допускають можливість спростування, у той час як у презумптивній нормі не вказується про спростування певного положення, хоча й можливі його зміни [7, с.32]. Дійсно, у нормах права, де міститься непряма презумпція, говориться про можливість спростування презумованого факту в суді. Наприклад, презумпція правомірності укладеного правочину (ст.204 ЦК України).

Доволі часто за непрямі презумпції приймалися інші правові явища, що створює певні труднощі з їхнім виявленням. Виходом із цієї ситуації можливо було б використання при конструюванні правової норми слів "презюмується" чи "припускається", але аж ніяк не "вважається". Н.С. Караніна прямо вказує, що не варто рівноцінно використовувати слова "визнається", "вважається" поряд

із такими словами, як "припускається" та "презюмується" [4, с.95].

Стосовно латентних (прихованих) презумпцій як виду непрямих, які виділяє В.А. Ойгензіхт [7, с.42], то, на нашу думку, таких презумпцій взагалі не існує. На підтвердження цього виду непрямих презумпцій наводиться тільки один приклад - презумпція добросовісності набувача речі. Вважаємо, що в цьому випадку маємо звичайну непряму презумпцію розумності та добросовісності поведінки особи, яка є конкретизованою стосовно певного виду цивільних відносин. Тобто презумпція добросовісності набувача речі є проявом одиничного випадку дії більш загальної презумпції - презумпції розумності та добросовісності поведінки особи.

Отже, в системі доказових презумпцій, які використовуються в цивільному судочинстві можна виділяти прямі та непрямі презумпції, де критерієм їх розмежування буде форма відображення в змісті норми права, яка закріплює доказову презумпцію конструктивних елементів самої презумпції. Використання таких способів виявлення прямих та непрямих доказових презумпцій дасть можливість належним чином сформулювати їх стабільну систему та полегшить виявлення доказових презумпцій в процесі тлумачення правової норми під час вирішення конкретних цивільних справ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабаев В.К. Презумпции в советском праве. -Горький: Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. -124 с.
2. Сериков Ю.А. Презумпции в гражданском судопроизводстве. -М.: Волтерс Клувер, 2006. -184 с.
3. Баулин О.В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. -М.: Городец, 2004. -272 с.
4. Караніна Н.С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве: Дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01. -М., 2006. -164 с.

5. Кремер Ю. О санкциях по вексям // Хозяйство и право. -1997. -№ 5. -С.124-130.
6. Витрянский В.В. Гражданский кодекс и судебная практика // Хозяйство и право. -1995. -№ 7. -С.56-72.
7. Ойгензихт В.А. Презумпции в советском гражданском праве. -Душанбе: Ирфон, 1976. -191 с.
8. Веденеев Е.Ю. Роль презумпций в гражданском праве, арбитражном и гражданском судопроизводстве // Государство и право. -1998. -№ 2. -С.43-49.
9. Треушников М.К. Судебные доказательства. -М.: Городец, 2004. -272 с.

Феннич В.П. Прямі та непрямі доказові презумпції цивільного судочинства // Форум права. -2008. -№ 1. -С.427-433 [Електронний ресурс]. -Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-1/08fvppcs.pdf>

Подається оцінка наявним в науці цивільного процесу способам виявлення прямих та непрямих доказових презумпцій та пропонується для визначення таких презумпцій використовувати форму закріплення конструктивних елементів доказової презумпції у змісті правової норми.

***

Феннич В.П. Прямые и непрямые доказательственные презумпции гражданского судопроизводства

Оцениваются существующие в науке гражданского процессуального права способы выявления прямых и непрямых доказательственных презумпций та предлагается для определения таких презумпций использовать форму закрепления конструктивных элементов доказательственной презумпции в содержании нормы права.

***

Fennich V. Direct and indirect evidential presumption of the civil legal proceeding

The author of the article gives estimation to the exposing methods of direct and indirect evidential presumption that exists in science of civil procedure and proposes to utilize the fixing form of structural elements of evidential presumption for the decision of such presumption in the content of legal norm.